

Kuyperkaartjes van Veenendaal

In tijden van TomToms en Google Maps is het haast niet meer voor te stellen dat kaarten ooit met de hand moesten worden getekend. Een bekende serie kaarten zijn getekend door Jacob Kuyper en ook Veenendaal is in die serie vertegenwoordigd.

Door:
Kees Floor

Op 16 juni 1864 plaatste de *Oprechte Haarlemse Courant* een advertentie van Hugo Suringar uit Leeuwarden. De uitgever, die in zijn woonplaats ook een boekhandel, drukkerij en veilinghuis had, stelde daarin de intekening open op een door hem uit te geven Gemeente-atlas van Nederland. De kaartjes uit de atlas, waaronder die van de gemeenten Veenendaal en Ede, kwamen onder andere beschikbaar gebundeld per provincie, maar waren ook los verkrijgbaar. Uiteindelijk zou de complete atlas van heel Nederland meer dan 1200 kaartjes gaan

Hugo Suringar (1834-1911), uitgever te Leeuwarden, in 1881 (collectie Allard-Pierson/UvA)

bevatten. Ze werden ontworpen en getekend door Jacob Kuyper. Kuyper was aardrijkskundige, cartograaf, tekenaar-redacteur en medeoprichter van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap. Zijn kaartjes van destijds genieten nog steeds grote bekendheid. Het grondgebied van Veenendaal werd in Kuyper's tijd doorsneden door de provinciegrens.

Het Utrechtse deel vormde een zelfstandige gemeente Stichts Veenendaal; Geldersch Veenendaal maakte deel uit van de gemeente Ede. In principe werd elke gemeente getekend op één blad van de atlas. Sommige belangrijke gemeenten, zoals Utrecht en Arnhem, kregen twee plattegronden: één voor het stadscentrum en één voor het gehele grondgebied van de gemeente. In de provincie Gelderland werden daarnaast voor verscheidene gemeenten met een groot grondoppervlak de kaartjes getekend per zogeheten kadastrale gemeente. Zo omvatte de omvangrijke gemeente Ede de kadastrale gemeenten Ede, Geldersch Veenendaal, Bennekom, Lunteren en Otterlo. Ede en Geldersch Veenendaal werden gezamenlijk weergegeven op één kaartje; één van de illustraties op deze pagina bevat daarvan een uitsnede met daarop het grondgebied van Geldersch Veenendaal.

Bronnenmateriaal

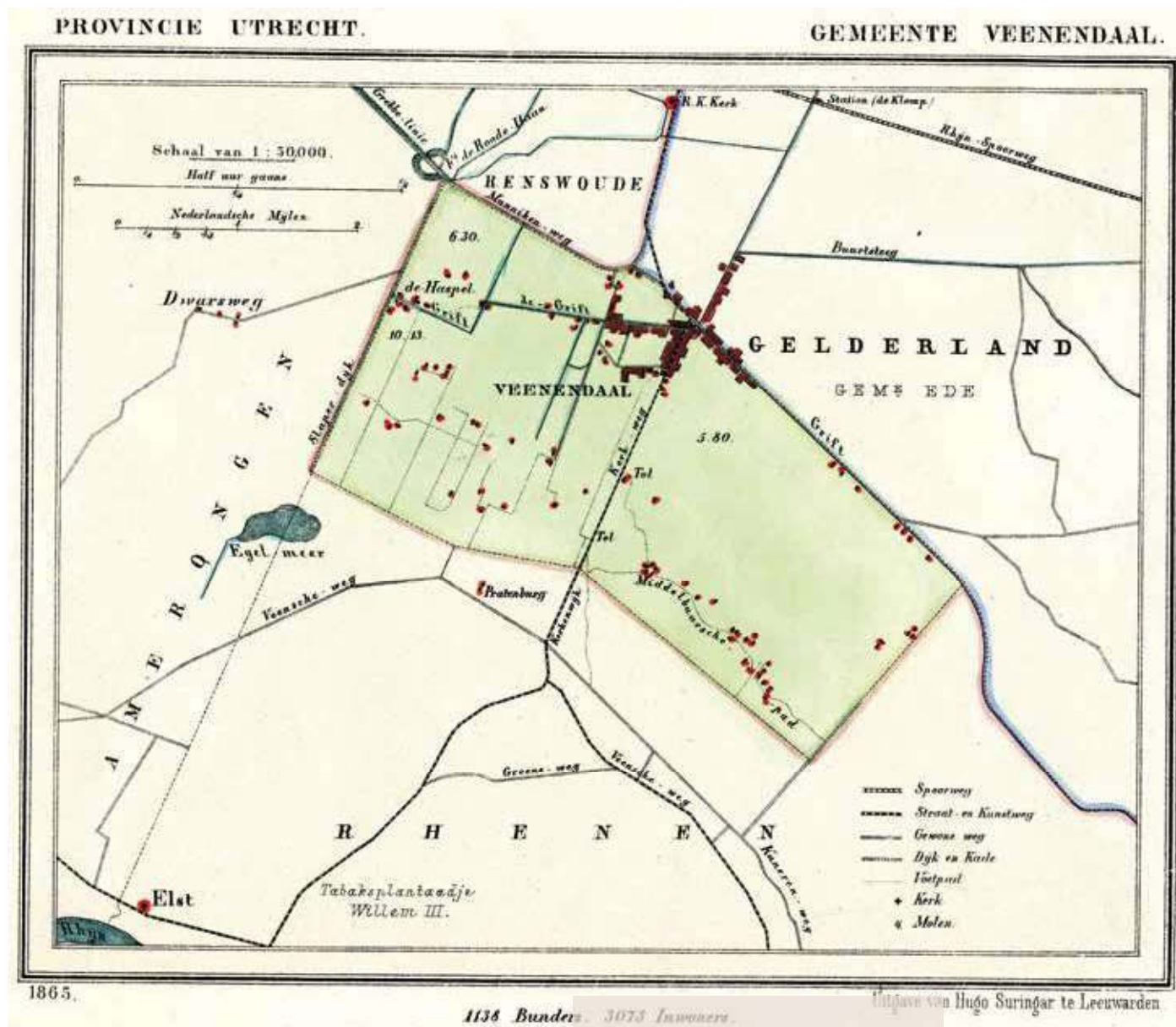
Kuyper baseerde zich bij het vervaardigen van de kaartjes voor de gemeenteatlas op reeds bestaande kaarten, zoals de topografische kaart en de provinciekaarten. Hij maakte daarvan naar eigen zeggen een verbeterde kopie, waarbij hij de opmerkingen van burgemeesters, die een concept-kaartje toegezonden hadden gekregen, zoveel mogelijk benutte. Overigens was het lang niet in alle gevallen gemakkelijk om van die 'drommelsche burgemeesters' antwoord te krijgen op de verzoeken om duidelijke verbeteringsuggesties aan te leveren.

Kuyper noteerde op zijn kaartjes onder andere wegen, spoorwegen (Rhijn Spoorweg), stations (de Klomp), dijken en kades, voetpaden, waterwegen (Grift) en sluizen. Bij wegen maakte hij een onderscheid tussen gewone wegen, destijds zandwegen, en zogenoemde kunstwegen met een verharding van straatstenen, puin of grind. Voor het gebruik van verharde wegen moest veelal tol worden betaald als bijdrage in de kosten van aanleg en onderhoud. Ook die tollens werden op de kaartjes vermeld.

De plattegronden geven tevens een beeld van de bestaande bebouwing. Volgens recensies uit die tijd werden leerlingen van scholen die de kaartjes in hun lessen gebruikten, heel enthousiast als ze hun eigen woning op een kaartje konden terugvinden. Speciale tekens

Datering en kaartschaal

De kaartjes uit de gemeenteadlas zijn veelal voorzien van een jaartal. Deskundigen leggen kaarten zonder jaartal als spelerei naast zich neer. 'Het jaartal is een ijkteken, dat op zulke blaadjes als de gemeente-atlas ternauwernood

zijn er voor kerken en molens. Bij buurgemeenten is vaak alleen de kerk ingetekend, zoals bijvoorbeeld is te zien op het kaartje van Stichts Veenendaal, waarop de kerken van Elst en Renswoude zijn aangeduid. Op de drie hierbij afgebeelde Kuyperskaartjes uit 1865 is ook de Nieuwe of Gelderse molen aangeduid; de Oude of Stichtse molen was in 1860 stukgewaaid en de molen De Vriendschap dateert van 1872, dus van na de publicatie van het kaartje in de gemeenteadlas. Verdedigingswerken zijn eveneens aangegeven, zoals de Grebbelinie, het Fort de Rode Haan en het Fort Buursteeg.

Kaartje van de gemeente Veenendaal uit de Gemeente-atlas van Nederland. Datering: 1865 (atlas1868.nl)

mag ontbreken', zo schreef Kuypers aan zijn uitgever om hem van het belang daarvan te overtuigen. De kaartjes van Veenendaal en van de Utrechtse buurgemeenten Renswoude, Amerongen en Rhenen zijn van 1865; die van Ede (met onder andere Geldersch Veenendaal en Bennekom) uit 1867. De meeste kaartjes uit de gemeenteadlas bieden meer details binnen de gemeente-

grenzen dan daarbuiten; daarmee krijgen we ook een duidelijker beeld van wat tot het grondgebied van een gemeente hoort en wat ressorteert onder buurgemeenten. Zo toont het kaartje van Stichts Veenendaal weinig details in Geldersch Veenendaal of in Renswoude en omgekeerd.

De kaartschaal van de plattegronden varieert. De gemeenten zijn namelijk niet even groot en alle kaartjes moesten binnen het kader passen dat standaard werd gehanteerd. De gemeenten Stichts Veenendaal en Renswoude werden getekend op een schaal van 1:50.000; de schaal van het combinatiekaartje van de kadastrale gemeenten Ede en Geldersch Veenendaal bedraagt 1: 60.000.

Om bij het gebruik van een variabele schaal toch een indruk te kunnen krijgen van de grootte en het belang van de gemeenten, werden steeds de oppervlakte en het aantal inwoners vermeld. De oppervlakte was te vinden

Jacob Kuyper (1821-1908), cartograaf en auteur van de Gemeente-atlas van Nederland.

in gegevens van het kadaster. Inwoneraantallen waren gebaseerd op informatie van burgemeesters of op de resultaten van de volkstelling van 1859, waarbij in het laatste geval de getallen doorgaans naar boven werden afgerond of bijgesteld. Bij Veenendaal ging het om 3075 zielen. De inwonertallen werden opgegeven per 'gewone', gemeente; onder alle vier kaartjes van Ede stond het inwonertal voor Ede ca.

32.926 genoteerd.

Vanuit zijn woonplaats Amsterdam stuurde Kuyper de gereed gekomen kaartjes in pakketjes naar zijn uitgever in Leeuwarden; hij kreeg f 2,50 per kaartje, ook voor en weinig bewerkelijk kaartje als dat van Stichts Veenendaal. De kaartjes werden in koper gegraveerd en gedrukt in zwart-wit.

Inkleuren

Het gebruik van kleur had voor zowel de auteur ('het zal wonderen doen voor het oog') als voor de uitgever een hoge prioriteit. Suringar had

Uitsnede uit het Kuyperkaartje van de gecombineerde kadastrale gemeenten Ede en Geldersch Veenendaal, onderdeel van de burgerlijke gemeente Ede. Datering: 1867 (collectie Beeldbank Gelders Archief)

eerst nog onderzocht of de inkleuring mechanisch kon geschieden, maar commercieel haalbare druktechnieken die de gewenste kwaliteit leverden, waren destijds nog niet beschikbaar. Daarom moest het inkleuren met de hand gebeuren. Daartoe werden de gedrukte kaartjes vanuit Leeuwarden opgezonden naar een kleurderij in het westen van het land, bijvoorbeeld die van G.J. Geestman uit Amsterdam of van J.J. Sleijser uit Leiden. Geestman rekende f 2,25 per duizend gekleurde exemplaren, Sleijser was nog iets duurder.

Kinderarbeid

Het inkleuren met penseel en waterverf werd

veelal gedaan door kinderen. Eerst in 1874, na het verschijnen van de delen Utrecht en Gelderland van de Gemeente-atlas van Nederland, trad het kinderwetje van Van Houten in werking; de Arbeidsinspectie die op naleving ervan toe moest zien, werd pas ingesteld in 1890. Wie alleen producten wil kopen die op een menswaardige manier, zonder kinderarbeid, zijn vervaardigd, moet dus de Kuyperkaartjes links laten liggen. Suringar en Kuyper waren overigens lang niet altijd te spreken over de 'soms grenzeloze slordigheid' waarmee werd ingekleurd, het beperkt aantal gebruikte kleuren en de vele gevallen waarin de aanduiding van de grenzen afweek van het meegeleverde voorbeeld.

Na het inkleuren gingen de pakketten kaartjes weer terug naar Leeuwarden, van waaruit ze werden verspreid aan de intekenaren of verzonden naar nieuwe klanten: ambtenaren en bestuurders, particulieren en andere geïnteresseerden, maar ook scholen, die losse kaartjes van de eigen gemeente tegen een gereduceerde prijs konden inkopen. De volledige atlas met 1205 kaartjes kostte in 1871 ongeveer zeventig gulden. Een atlas van de provincie Gelderland met 156 kaartjes kwam op zo'n twaalf gulden; die van de provincie Utrecht met 74 kaartjes kostte ongeveer zes gulden. Tegenwoordig zal men voor dergelijke uitgaven aanzienlijk dieper in de buidel moeten tasten.

Gemeentegrenzen

Kuyper besteedde veel aandacht aan de gemeentegrenzen; de inkleuring van de kaartjes was mede bedoeld om de gemeentegrenzen te accentueren. Meestal ging het om twee kleuren. Grenzen met gemeenten in een andere provincie kregen op eenzelfde kaartje aan de buitenzijde echter een andere kleur dan grenzen met buurgemeenten in de eigen provincie en bevatten daardoor doorgaans drie kleuren. Zo is bijvoorbeeld op de kaartjes van Stichts Veenendaal en van Renswoude de kleur aan de binnenzijde van de gemeentegrens groen. De buitenzijde van de grenzen met de Utrechtse gemeenten Amerongen en Rhenen is aangegeven in rood; voor buitengrenzen met de Gelderse gemeente Ede is op de kaartjes van Veenendaal en Renswoude blauw respectievelijk geel gebruikt. Bij het kaartje van de kadastrale gemeenten Ede en Geldersch Veenendaal is deze 'provincieregel' overigens niet toegepast. De buitengrenzen van het gecombineerde grondgebied van de twee

kadastrale gemeenten zijn aangegeven met de kleurencombinatie geel-blauw. De derde kleur, in dit geval rood, markeert de grens tussen de beide kadastrale gemeenten.

De grenzen van Veenendaal en de aangrenzende Utrechtse gemeenten waren officieel vastgelegd onder Nederlands bestuur in 1818. Bij die grensbepalingen ging de voorkeur uit

Uitsnede uit het Kuyperkaartje van de gemeente Renswoude. Datering: 1865 (collectie Regionaal Archief Zuid-Utrecht)

naar grensscheidingen die gemakkelijk in het landschap terug te vinden waren, zoals bijvoorbeeld de Griff, de Munnikenweg en de Slaperdijk.

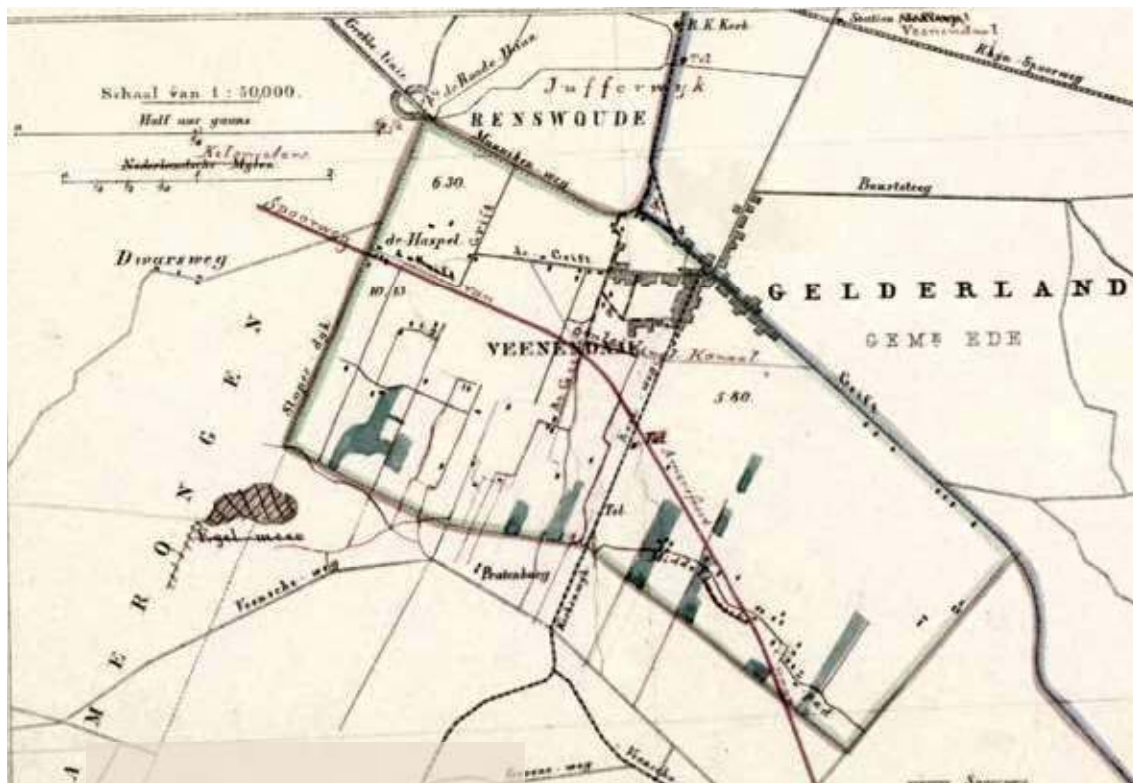
Grensdetails

De schaal waarop Kuyper zijn kaartjes vervaardigde en de gekozen manier van presenteren van de verschillende elementen waren niet geschikt voor een gedetailleerde weergave van de grenzen. Een onderscheid tussen grenzen door het midden van een weg of waterloop en grenzen die de randen daarvan aanhielden, was meestal niet te maken of kon gemakkelijk verkeerd uitpakken. De Slaperdijk en de Munnikenweg ressorteerden onder de buurgemeenten Amerongen, respectievelijk Renswoude, daar zijn de kaartjes het over eens. Op het kaartje van Stichts Veenendaal lijkt de Griff echter in zijn geheel binnen de eigen gemeentegrenzen te liggen, terwijl het kaartje van Geldersch Veenendaal suggereert dat de Griff in Geldersch Veenendaal ligt. Volgens de officiële grensbeschrijvingen liep de grens echter door het midden van de Griff. Diezelfde documenten geven aan dat de Nieuweweg van Fort Buursteeg zuidwaarts langs de 'Nieuwe of Gelderse molen' ressorteerde onder Geldersch Veenendaal; de kaartjes van Renswoude en Geldersch Veenendaal geven de indruk dat de weg onder Renswoude en Stichts Veenendaal zou vallen.

Nieuwe versie

In 1888 werden de kaartjes van verscheidene gemeenten opnieuw uitgegeven. Daarbij werd onder andere weer gebruik gemaakt van informatie die burgemeesters aanleverden in antwoord op een aan hen verzonden vragenlijst.

zodat de nieuwe aanduiding 'voormalig Egelmeer' moest worden. Een van de twee tollen aan de Kerkweg diende te vervallen; hij was opgeheven of er misschien wel nooit geweest. In te tekenen bospercelen werden op het werkkaartje groen gemarkeerd.

Kuyperkaartje van Veenendaal met daarop de door Kuyper aangegeven noodzakelijke aanvullingen en verbeteringen (collectie Universiteit van Amsterdam)

Het eindresultaat, een vernieuwd Kuyperkaartje van de gemeente Veenendaal uit 1888, was op internet nog niet te vinden, maar zal ongetwijfeld een keer ergens opduiken. (zie bijlage)

De kaartjes werden niet meer ingekleurd. De bunder en de Nederlandse mijl hadden plaatsgemaakt voor hectare en kilometer.

Een van de gemeenten die een nieuwe versie van hun kaartje kregen, was Veenendaal. De illustratie op deze pagina toont de voorgaande versie uit 1865 met daarop de door Kuyper aangegeven noodzakelijke aanvullingen en verbeteringen. Zo moest het aantal inwoners volgens de concept-kaartjes worden opgehoogd van 3075 naar 4381 of naar 4500. Ter vergelijking: volgens de volkstelling van 1889 telde Veenendaal 4650 zielen. Verder moest de in 1886 in gebruik genomen spoorlijn Kesteren-Amersfoort erop komen, evenals het in 1866 aangelegde Omleidingskanaal. Ook molen 'De Vriendschap', gebouwd in 1872, ontbrak nog op de vorige editie van het Kuyperkaartje. Inmiddels was ook het Egelmeer, op de grens van Rhenen en Amerongen en niet ver van de gemeentegrens van Veenendaal, leeggelopen,

Tot slot

Rond 1868 tekende Jacob Kuyper de kaartjes van alle gemeenten in Nederland. In totaal ging het om 1205 tekeningen, waarvan de provincie Utrecht er 74 voor haar rekening nam en Gelderland 156. De kaartjes worden nog steeds vaak gereproduceerd en gedeeld in zwart-wit, maar de auteur en de uitgever hechtten destijds sterk aan het gebruik van kleur. De Kuyperkaartjes tonen veel details, maar lenen zich niet altijd voor het exact vaststellen van de ligging van de gemeentegrenzen.

Bronnen

1. Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, Allard Pierson/UvA.
2. Keyser, M.: De laatste kleurders. Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw, Caert-Thresoor 11 (4), p81-86, 1994.
3. allemolens.nl

